

КУЛЬТ СВЯТИХ ВОЇНІВ ТА ВІЙСЬКОВІ ВІДЗНАКИ У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ

Стаття присвячена аналізу археологічних знахідок, що відображають процес становлення культу святих воїнів та військових відзнак у галицько-волинському війську. З'ясовано поширення мініатюрних сокирок-підвісок, Борисо-Глібських енкалпіонів, парадних кістенів та булав. Обґрунтовується висновок про їх використання, як військових відзнак протягом XI–XIII ст.

Ключові слова: раннє середньовіччя, археологічні знахідки, військові відзнаки, енкалпіони, кістені, булави.

Актуальність теми визначається тим, що важливим фактором процесу творення української армії та формування військових традицій були духовні засади давньоукраїнського лицарства. За доби Київської та Галицько-Волинської держави елементами цього духовного простору був культ святих воїнів та система військових відзнак.

Поряд з культовими пам'ятками, причетними до пошанування святого воїнства, її ключовими елементами були певні відзнаки, суспільне та духовне середовище, яке формувало військові стани.

Важливою складовою частиною духовного середовища була своєрідна дружинна культура, яка сформувалася у IX–X ст., у період становлення Київської держави на засадах язичницького світогляду та згодом трансформувалася під впливом поширення християнства. Її складовими частинами були різноманітні військові відзнаки, культ святих воїнів тощо.

Стан дослідження проблеми. Становлення системи військових відзнак та традицій українського війська в ширшому плані вивчав І.П. Крип'якевич. Однак письмові

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та етнокомунікації, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів.

© Терський С.В., 2016

джерела дають дуже обмежену характеристику цих питань. Значно ширше мають здатність характеризувати ці явища джерела археологічні. До їх трактування звертались як археологи-дослідники – (С.В. Пивоваров, О.Є. Мусін та В.М. Петегрич), так і мистецтвознавці (Р. Михайлова).

Новизна дослідження. За останні десятиліття значно зросла джерельна база стосовно різних сторін історії українського війська, дослідниками зібрано ряд фактів, які дозволяють детальніше з'ясувати обставини формування системи військових відзнак в українській армії. Проте поява ряду окремих досліджень не призвела до створення загальної картини духовних засад давньоукраїнського війська [30, с. 23].

Метою статті є аналіз сучасних історичних досліджень проблеми, а також особливостей джерельної бази, що стосується формування системи військових відзнак у галицько-волинському війську, з'ясування етапів розвитку духовних засад давньоукраїнського війська.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У середньовічній Європі військові посідали найвищі щаблі у становому поділі суспільства. Атмосфера військової напруги, в якій жила військова дружина, умови постійної бойової готовності, боротьба з зовнішніми та внутрішніми ворогами стали об'єктивним підґрунтям для виникнення специфічних військових культів.

Дружинну верхівку Володимира, Лучеська, Пересопниці та Пліснеська ховали за особливим ритуалом. Для них споруджувались спеціальні споруди за типом житлових будівель. Цей тип поховальної споруди був єдиним для певної суспільної групи Північної та Східної Європи другої половини Х ст., пов'язаної з міжнародною торгівлею, що «мала виразну північноєвропейську складову» [9, с. 18–21]. Подібні поховання зустрічаються винятково у великих торгових центрах з міськими ознаками. Попри високий статус похованих, у їх спільнотах існувала майнова нерівність – звідси наявність камерних поховань з бідним

інвентарем. Розглядувану деталь поховального обряду – склепи-зруби пов'язують з інтернаціональною ідеєю дому, який виділив людину з космосу, виріс між ними і внаслідок цього набув характерних рис медіаційного комплексу [4, с. 11].

Серед традицій та обрядів, які сформувалися у поліетнічному дружинному середовищі Центральної та Східної Європи, є, наприклад, звичай східногерманського походження класти дерев'яні відерця у могилу. Його прийняли у свій поховальний обряд варяги, а від них – західні слов'яни Тюрингії, Польщі, Сілезії, Словаччини та Моравії [15, с. 659]. Відра на Волині знайдені в похованнях Старожуківського курганного могильника, а також у курганах Пліснеська [15, с. 659; 33].

Інші особливості поховального обряду курганних некрополів Волині X–XI ст. свідчать про проникнення сюди звичаїв, занесених скандинавськими дружинниками у побут мешканців міста через спільні для всієї Європи обряди.

Відгомоном цього обряду можна вважати поховання коня князя Андрія Боголюбського, загиблого під час облоги Лучеська в 1150 р. [5].

Разом з тим саме з камерними похованнями пов'язані перші численні християнські старожитності, які відобразили дружинний етап у прийнятті нової віри [12, с. 141]. Найвиразніше такі старожитності простежені у великих курганах Пліснеська [33]. Про проникнення християнських традицій у військову культуру свідчать зображення хрестів на зброї та спорядженні вершника, а також написи на мечях [24; 26].

Дружинний стан здавна мав своїх небесних покровителів. Ідею божества-воїна, божества-вершника уособлював в язичництві Перун – покровитель дружинників. Вважають, що дружинники, не зважаючи на відмову від вшановування вищих язичницьких богів після прийняття християнства, зберегли елементи язичницьких вірувань, які в XI ст. були втілені в особливих типах військових амулетів – міні-атюрних бронзових сокирках-амулетах, які пов'язують з північноєвропейським дружинним світоглядом. Вони зібрані

на багатьох пам'ятках Північно-Східної Європи [21, рис. 121: 2; 34; 22]. Наразі тільки на галицько-волинських землях сьогодні відомо понад 60 подібних знахідок, виготовлених з бронзи та свинцю (олова) [23]. Таким чином, центральні райони Волинського князівства виступають регіоном, де простежується їх найбільша концентрація [25, с. 155, рис. 109].

Помічено, що знахідки пов'язані переважно з тими княжими пам'ятками, де найбільш велика ймовірність зустріти сліди професійних воїнів (Жорнівське городище, околиці Володимира, Лучеська, Пересопниці, Пліснеська, Галича, Теревовлі, Дубного, Волиня, Більська). На тій підставі, що бойові сокири на Русі були основною зброєю молодших дружинників – «отроків», в бронзових підвісках-сокирках бачать своєрідні знаки приналежності до військового стану, що надавалися синам дружинників при постригах – обрядах, що супроводжували перше обрізання волосся у дитини [22, с. 343]. Додатковою вказівкою на використання сокирок як амулетів можна вважати фрагментовану знахідку з Пересопниці, яка після втрати привушної частини отримала два симетричні отвори для використання як підвіски [23]. Щоправда, уявлення про подібні предмети з території всієї Північно-Східної Європи, як відзнаки молодших дружинників, підважується їх поодинокими знахідками у похованнях жінок [22, с. 334]. Побутування цих предметів на Волині фіксується від XI – початку XII ст. (Жорнівське городище) до XIII–XIV ст. (Любомль) [30, с. 23].

У зв'язку з вкоріненням християнства у середовищі давньоукраїнської дружини дедалі важливішого значення набувало вшанування святих воїнів. В їх образах знаходили відображення уявлення про ідеальну мужність, хоробрість, віру і віротерпимість, жертвовну любов до Батьківщини. Поширенню культу святих воїнів сприяли князівські династії та військова дружина, для яких вони були взірцями захисників, охоронців, родових патронів. Свідченням цього є численні зображення християнських святих у військових обладунках у давньоруському мистецтві: фресках, іконах, різьбі по дереву і кістці, металопластиці тощо [2; 10].

Культ святих воїнів мав візантійське походження [10, с. 180–181]. У вжиток увійшли іконки святих воїнів, а їхнє зображення на свинцевих печатках військової візантійської знаті перетворилися на символи-герби.

Набули значного розповсюдження зображення святих вершників і в Галицько-Волинському князівстві про що говорять знахідки виробів, переважно металопластики, при розкопках поселень Княжої доби, городищ, кладовищ, руїн літописних міст [10, с. 180–187; 35] на землях, які входили до його складу.

На території Давньої Русі зображення святих кінних воїнів мало досить широке поширення і зустрічається на багатьох культових виробах. Серед зображень святих, які супроводжуються написами, найчисленнішими є Св. Георгій, Св. Дмитрій Солунський, Св. Федір Тирон, Св. Федір Стратилат, Св. Євстафій Плакіда, Св. Сіссиній, св. Фіваммон, Св. Борис, Св. Гліб та інші. Для багатьох зображень святих характерний певний іконографічний тип, який навіть при відсутності надписів, робить постать святого вершника пізнаваною. Наприклад, Св. Георгій на виробах металопластики, іконах зображується на коні, який їде вправо, рідше вліво, із списом, уражаючим змія, останній зображений під копитами коня [2, с. 32, 96–97].

Так, під впливами художньої культури сасанідського Ірану, наприклад, сформувався у переказах східного християнства образ Св. Георгія, де вперше загально-світова тема героя-змієборця, що символізувала світле начало у боротьбі з силами темряви, одержала свою детальну іконографічну розробку [10, с. 183]. Культ Св. Георгія у подальшому поширився на територіях Закавказзя, Сирії, Візантії, Балкан, Центральної Європи, Русі. Досить часто зображення Св. Георгія зустрічається і в пам'ятках з території Галицько-Волинської Русі. Воно відоме на кістяному медальйоні XIII ст. зі скарбу речей, знайденому у с. Теліженці Старосинявського району Хмельницької області у 1973 р., на енкалпіонах XII–XIII ст. місцевої роботи з Володимира-Волинського, на медальйонах XII–XIII ст.

з Дорогичина, на печатці Юрія I Львовича і міста Володимира-Волинського, зафіксованій у 1324 році. Крім того, церква Св. Георгія була побудована у 70–80-роках XIII ст. волинським князем Володимиром Васильковичем у місті Любомлі [1, с. 926]. До рубежу XIII–XIV ст. відноситься функціонування церков, присвячених Св. Юрію (Георгію) у Володимирі, Лучеську та Львові.

Проте найбільш шанованим на Волині був Св. Феодор, який вважався покровителем князівської династії – нащадків Мстислава Великого. На честь фамільного покровителя в околиці Володимира було зведено монастир із храмом-усипальницею [21, с. 125]. Вважається, що образ Феодора, шанований ще коптами, послужив вихідною точкою для образу Георгія, що бореться із змієм. Потреба знайти ще одного кінного воїна підштовхнула агіографа IX (?) століття створити нового драконовбивцю, внаслідок чого мученик був посаджений на коня і в руки його вкладений був спис. Так, очевидно, виник образ борця із змієм Георгія, який в подальшому витіснив всі інші іконографічні типи.

У багатьох місцевостях Прикарпаття та Волині виявлені медальйони (круглі привіски-іконки) виготовлені із бронзи, приблизним діаметром 2 см, товщиною близько 1–2 мм, з вушком для підвішування. Металеві вироби містять однобічне зображення вершника у німбі, який їде вліво з піднятим вгору списом. За спиною вершника розвивається плащ (крилоподібної форми), до захисного озброєння кінного воїна відноситься щит, нижня частина якого заокруглена, а верхня звужується догори, розміщений посередині фігури коня, з лівого боку постаті вершника [див. 10; 35]. Майже всі відомі медальйони практично не відрізняються один від одного. Складається враження, що вони виготовлені в одній формі і різняться лише чіткістю зображення, що, очевидно, було викликано руйнацією форми від тривалого використання. Не виключено, що медальйони виготовлялися поспіхом і тому не мають зображень на зворотному боці. Як правило, на більшості давньоруських медальйонів із святими воїнами зображення двосторонні інколи на аверсі

рельєфне, а на реверсі гравіроване. Аналогії цим знахідкам відомі у Галичі, Зеленчому (посад давньої Теробовлі), Теліженцях [10, с. 182, рис. 1], в околицях Дорогочина на Підляшші [35], на Буковині [18, с. 57, рис. 2] та інших пам'ятках.

Зображення святих воїнів часто прикрашають свинцеві вислі печатки, зібрані на території Волині. Проте на них немає зображень святих вершників, зображення яких на давньоруських буллах поширюється лише з початку XIII ст. [29, с. 52]. Вшанування святих воїнів пов'язується, перш за все, із князівським військовим середовищем; серед власників печаток, крім князів, були митрополити, монастирі, посадники, тіуни тощо.

На одному боці луцької печатки зображено святого воїна зі щитом у лівій руці та стягом у правій; кучерява зачіска та борода за аналогією дозволяє припустити, що це – Св. Федір Стратилат, однак частина вертикально розташованого напису з першою буквою «Д» схилиє до думки, що на печатці зображено Св. Дмитрія [20, с. 188, рис. 162: 5]. Цей же святий зображений на печатці з Берестя [10].

Порівняння зображення на цій буллі показує, що воно найбільш близьке до іконографічного типу із Св. Федором. На всіх «федоровських» печатках святий озброєний списом, інколи зображений із стягом. Щоправда, встановити, який саме Св. Федір поміщений на печатках Стратилат чи Тирон складно. В літературі їх іконографічні типи досить часто не розділяються, тому що культу обох святих досить близькі. Св. Федір Стратилат, полководець знатного походження, воевода Гераклеї Понтійської, який навернув до християнства сотні язичників і прославився у боротьбі із змієм, згадується у візантійській агіографії з IX ст. Св. Федір Тирон, в Житті якого зафіксований епізод боротьби із змієм-драконом, шанувався на візантійських землях вже в IV ст. З часом їх культу зблизилися, тим більше що обоє святих воїни були змієборцями [29, с. 51–55]. Отже, можемо припустити, що на буллі із Луцька, а також на інших аналогічних виробах, зображений Св. Федір.

Ще одне поясне зображення Св. Федора Стратилата – кругла стеатитова іконка діаметром 55 мм з Галича. Святий воїн зображений у панцирі, поверх якого було накинуто плащ, у правиці Св. Федір тримає спис, у лівиці – круглий щит, клиноподібне завершення бороди [28, с. 176, рис. на с. 154].

Аналіз джерел свідчить про значне поширення також культу святих воїнів Бориса та Гліба. Формування культу розпочалося після канонізації в 1072 р. давньоруською церквою молодших синів князя Володимира Святославича Бориса та Гліба. Князі трагічно загинули 1015 року від рук старшого брата Святополка під час міжусобної боротьби за великокнязівський престол. Борис і Гліб – перші святи, канонізовані давньоруською церквою. Князі визнані як чудотворці й молитвеники перед Богом «за землю Руську», «за нові люде християнські». Їх шанували як помічників у ратній справі та цілителів, покровителів руської землі і особистих патронів давньоруських князів. На честь святих Бориса та Гліба був закладений храм у Вишгороді, освячений 1115 року, а пізніше збудовані собори в Чернігові, Рязані, Смоленську та багатьох інших давньоруських містах. З часом культ шанування святих-мучеників проник і за межі Русі. Відомо, що ікони з їх зображеннями знаходилися в Константинополі, їх бачили паломники на території Грузії, Чехії та Сербії. На Русі з 1072 р. святих мучеників Бориса і Гліба вшановують загальноцерковно. День смерті князів: Бориса – 24 липня та Гліба – 5 вересня, також 2 травня – канонізація святих – відносять до церковних свят [17, с. 191–193].

У XI ст. на Русі з'являються хрести-енколпіони із зображенням Св. Бориса та Гліба. На землях Київської держави енколпіони такого типу із зображеннями святих Бориса та Гліба виявлені у понад 70 пунктах. Вважається, що вироблялися такі енколпіони в київських майстернях, звідки проникали до віддалених куточків держави. Очевидно, що такий хрест належав людині, яка відвідала місце поховання святих або один із храмів, їм присвячений, і була пов'язана з військовою справою [3, с. 104–125; 19, с. 73; 7, с. 86–94].

Особливо долучились до пошанування цього культу в галицько-волинських землях наступники Романа-Бориса Мстиславовича – засновника Галицько-Волинської держави. Так, в околицях Галича князем Данилом Галицьким на високому березі р. Дністер побудовано Борисо-Глібський монастир. 1935 р. Я. Пастернак дослідив тут кам'яний оборонний храм-ротонду (тепер – с. Побережжя). Активно поширювався цей культ князем Володимиром Васильковичем, відомим даруванням для храмів церковних книг, серед яких літописець згадує Євангеліє, «обтягнуте золототканим едвабом, і образок на ньому з емаллю, а на ньому два святі мученики Гліб і Борис» [1, стб. 927].

Борисо-Глібські енколпіони мали значне поширення на території галицько-волинських земель аж до їх західних периферій і протягом всього періоду існування Галицько-Волинської держави. Тут, як і в інших землях Русі, відомі два типи Борисо-Глібських енколпіонів: рельєфні та рельєфно-чернені. Вони відносяться до групи виробів із зображеннями святих князів із моделями храмів та трьома святими у медальйонах [7, с. 86–87], виготовлені у техніці високого рельєфу. По боках у трьох медальйонах зображення Богоматері (зверху) та євангелістів (з боків) та на обох стулках в центрі знаходиться зображення святих Бориса та Гліба в князівських шапках і довгих шатах, в їх лівих руках – модель храму. На бічних раменах хреста збереглося найменування князів-мучеників. Обидва типи виявлено на Шепетівському городищі [7, с. 88, 111–112].

Перший тип виявлено на середньовічному кладовищі у с. Сіянци поблизу Острога [16, с. 337–339] та поблизу с. Людвигів в околицях Шумська [13, с. 224, рис. 1: 5] на Волині. У Галицькій землі такі енколпіони відомі з Крилоса [19, с. 171; 28, с. 178], Озерян та городища Устя Борщівського району Тернопільщини [7, с. 89, 91, табл. 40, II.3.1/28]. Ще один хрестик з сильно затертим зображенням виявлено у Кам'янці-Подільському. [16, с. 338].

Знахідки другого типу цих хрестів-енколпіонів, які мають рельєфні фігури Бориса і Гліба, а в медальйонах зображення

святих, виконані технікою черні, походять з Володимира (один зберігся повністю, а від другого релікварію збереглася лише частина однієї стулки [21, с. 183, рис. 49, 122: 1]), Звенигорода, Галича та з городищ Чульчиці в околиці Холма і Гринчук на Дністрі [16, с. 337–339; 14, с. 300–301, рис. 2; 32]. Найчисленнішу колекцію знайдено під час досліджень в с. Городище на Хмельниччині [7, с. 111–112, табл. 61], а фрагмент енколпіона з городища Трепча поблизу Сянока не вдається віднести до конкретного типу [16, с. 338].

Роль відзнак виконували також окремі елементи специфічного дружинного спорядження. Так, до складу військового убору I – початку II тисячоліття входив пояс, декорований металевими накладками, які оздоблювалися багатим і складним візерунком: чим дорожчим був метал – тим складнішим і різноманітнішим був орнамент. Вважають, що такі пояси виготовляли для кожного дружинника за індивідуальним замовленням. До пояса був підвішений меч, окрасою якого, окрім руків'я, був начищений до золотого блиску наконечник піхов із символічним орнаментом [24, с. 5]. Він нагадував про високий суспільний статус дружинника, як і частина зібраних на території Галичини та Волині багато оздоблених черню та золоченням кістенів та булав, що мали виразні ознаки елементів парадного костюму, а не зброї [26; 27].

Серед важливих військових атрибутів з давніх часів були прапори та музикальні інструменти, насамперед, труби та бубни. Про їх широке застосування галицько-волинськими дружинами неодноразово повідомляють літописи. З рукописних малюнків XIV–XV ст. (зокрема, вміщених у кенігсберзькому літописі або «Житті Бориса та Гліба») видно, що стяг найчастіше виконувався у вигляді досить довгого полотна трикутної форми що закріплювалося на високому держаку. Інколи на деяких прапорах вміщались якісь знаки, найчастіше зорі, місяць. Але переважно прапори були без таких знаків. На верху держака було вістря списа або півмісяць, а під ним – китиця з кінських волосин І.П. Крип'якевич [8, с. 48] звернув увагу на літописне повідомлення про опис бою 1169 р., де згадано, що вороги

«здерли стягову чілку»,— можливо, це волосіння і звалося «чілка». Ці відзнаки та колір стяга мали здалека вказувати воїнам на розташування їхнього війська. На печатці короля Юрія I зображений вершник із прапором. Тут полотно приблизно прямокутної форми, поділене на три частини, прикріплене на древку трохи нижче.

Прийнято було підіймати стяг над військом на початку бою — це був урочистий знак, що битва починається. Він був символом конкретної дружини. Так, у волинському поході 1149 р. князі Юрієвичі «побачили стяги батька свого» [1, стб. 389]. Нерідко стяги ставили, щоб перехитрити ворога. Так, князь Ізяслав Мстиславич 1153 р. обманув галичан: «поставив стяги галицькі, і пішли галичани під свої стяги і він узяв силу бранців» [1, стб. 467]. Боротьба за стяг завжди була найважливішою хвилиною в битві. Стяг оберігав прапороносець — «стяговник». Під час бою волинців з уграми (1232 р.) «полк Васильків гнав угрів аж до табору, і стяг королевича підрубали». Здобуття ворожого прапора було ознакою тріумфу: Данило, заволодівши Галичем 1236 р. «проголосив перемогу й поставив на німецьких воротах хоругву свою». Коли ж 1249 р. переміг під Ярославом угорського воеводу Филю,— «хоругву його пороздирав на шматки» [1, стб. 802].

Не пізніше початку XIV ст. формуються територіальні символи Галицько-Волинської держави, серед них — печатки та стяги із земельними знаками. Їх широко використовували у різноманітних ритуальних заходах [6, с. 128–129]. Очевидно, саме тоді гербовим символом Волинського князівства стає срібний хрест на червоному полі, вперше документально засвідчений вже з початку XV ст. Так, на печатці великого князя Вітовта 1404 року фігурує чотирийдільний щит з основними територіальними гербами, серед яких є і хрест, згодом позначений підписом [31, s. 720]. Аналогічний хрест є на монетах, приписуваних князю Любарту Гедиміновичу [21, с. 197, рис. 127].

Вважається, що підставою для обрання зображення хреста за герб Волині була наявність реліквії Чесного хреста у Лучеську [див. 11, с. 34]. Відоме повідомлення літопису під 1288 р. про вкладення (передачу) до луцького

кафедрального собору Св. І. Богослова срібного хреста з часткою Хреста Господнього [1, стб. 926]. Ймовірно, реліквія, що могла мати лише візантійське походження, оскільки Хрест Господній зберігався в Соборі Св. Софії у Константинополі, потрапила на Русь незадовго до цієї події. Саме на вшанування цієї реліквії на Волині, напевне, майже одночасно з'являються монастирі подібного посвячення в околицях княжого Володимира, Лучеська та Дубного [21, с. 112–114].

Серед геральдичних знаків, що мали б епізодично вживатися на галицько-волинських землях, були зображення птаха (галки?), боярські перстені-печатки з Молотівського скарбу, Тустані, Теробовлі, Жидичина, околиць Меджибожа тощо), двоголового орла (Холм), а територіальним символом Галицько-Волинської держави з початку XIV ст. був лев, зображений на щиті воїна з печатки короля Юрія І Львовича [6, с. 134].

Символічне значення мало вживання руським військом труб та бубнів. Ці атрибути військової доблесті відомі на Русі вже з ранніх часів [8, с. 46, 48]. Вигляд їх відомий із згаданих літописних мініатюр.

Таким чином, протягом XI–XIII ст. в галицько-волинських землях сформувалася структурована дружинна культура, яка включала в себе систему відзнак та святих покровителів дружини. Вона еволюціонувала разом із суспільно-етнічним складом дружини: від, переважно, типово північно-європейської (в своїй основі варязької) до характерної давньоукраїнської. В такий спосіб на давньоукраїнському ґрунті було синтезовано типово європейські (сакралізація меча, пошанування святих воїнів) та кочові (кістень, булава) традиції військових відзнак. Проблематика духовної культури давньоукраїнського воїнства ще потребує детального вивчення. Проте суттєвий прорив у цьому напрямі можливий лише за умови належної фіксації, насамперед, речових джерел, чисельність яких в останні роки стрімко зростає.

1. Полное собр. русских летописей изд. по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссиею. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М., 1908. – 936 с.

2. *Александрович В.С.* Мистецтво Галицько-Волинської держави: монографія / В.С. Александрович. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999. – 132 с.
3. *Алешковский М.Х.* Русские глебоборисовские энколпионы / М.Х. Алешковский // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М.: Наука, 1972. – С. 104–125.
4. *Байбурин А.К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян: монографія / А.К. Байбурин. – Л.: Наука. Ленингр. отд., 1982. – 191 с.
5. *Воронин Н.Н.* Погребение коня в срубе в 1149 г. / Н.Н. Воронин // Краткие сообщения Института археологии СССР. – Вып. 125. – М.: Наука, 1971. – С. 23–26.
6. *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави / А. Гречило // Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 128–136.
7. *Корзухина Г.Ф.* Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII веков / Г.Ф. Корзухина, А.А. Пескова // Archaeologica Petropolitana. – XIV. – СПб: Петербургское востоковедение, 2003. – 432 с.
8. *Крип'якевич І.П.* Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.): монографія І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
9. *Михайлов К.А.* Древнерусские элитарные погребения X – начала XI вв. (по материалам захоронений в погребальных камерах). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – СПб, 2005. – 24 с.
10. *Михайлова Р.* Культ святих воїнів у Галицько-Волинській Русі (на прикладі пам'яток прикладного мистецтва / Р. Михайлова // Народознавчі зошити. – Львів, 2003. – № 1–2. – С. 180–187.
11. *Мицько І.* Про походження гербу Волині / І. Мицько // Старий Луцьк. – Луцьк, 2009. – Вип. 5. – С. 54–55.
12. *Мусин А.Е.* Milites Christi Древней Руси. Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета: монографія / А.Е. Мусин. – СПб: Петербургское востоковедение, 2005. – 368 с.
13. *Островский М.И.* Разведки в Тернопольской и Ровенской областях / М.И. Островский // Советская археология. – 1964. – № 4. – С. 224–225.
14. *Пачкова С.П.* Борисоглебский энколпион из раскопок древнерусского городища у с. Гринчук / С.П. Пачкова, Р.С. Орлов // Советская археология. – 1980. – № 3. – С. 300–302.

15. *Пастернак Я.* Археологія України: монографія / Я. Пастернак. – Торонто, 1961. – 760 с.
16. *Петегирич В.* Борисоглібський енколпійон з Рівненщини / В. Петегирич, О. Позіховський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (далі – МДАПВ). – Вип. 9. – Львів, 2005. – С. 337–339.
17. *Пивоваров С.В.* Культурна пластика із зображенням Бориса та Гліба в давньоруських старожитностях України / С.В. Пивоваров // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 191–193.
18. *Пивоваров С.В.* Медальйон з святим вершником з літописного Василева: спроба інтерпретації / С.В. Пивоваров // МДАПВ. – Вип. 14. – Львів: Ін-тут українознавства НАНУ, 2010. – С. 56–58.
19. *Пуцко В.Г.* Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов / В.Г. Пуцко // Труды V Международного конгресса славянской археологии. – М., 1987. – Вып. 26. – Секция VI. – С. 62–65.
20. *Терський С.В.* Лучеськ X–XV ст.: монографія / С.В. Терський. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 252 с., іл.
21. *Терський С.В.* Княже місто Володимир: монографія / С.В. Терський. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 320 с., іл.
22. *Терський С.В.* Нове зведення групи середньовічних археологічних джерел / С.В. Терський, Б. Гринчишин // Княжа доба: історія та культура. – Вип. 6. – Львів: Ін-тут українознав. ім. І.П. Крип'якевича НАН України, 2012. – С. 341–344.
23. *Терський С.* Середньовічні мініатюрні сокирки з галицько-волинських земель / С.В. Терський, В. Савицький // Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2012: streszczenia referatów XXIX konferencji sprawozdawczej. – Lublin: UMCS, 2013. – S. 27.
24. *Терський С.В.* Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI – перша пол. XIII ст.) / С.В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» (далі – ВНУ). – № 752: Держава та армія. – 2013. – С. 5–13.
25. *Терський С.В.* Археологія доби Галицько-Волинської держави: монографія / С.В. Терський. – Київ: «Стародавній світ», 2014. – 164 с., іл.

26. *Терський С.В.* Кістень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.) / С.В. Терський // ВНУ. – № 784: Держава та армія. – 2014. – С. 3–12.
27. *Терський С.В.* Кістені та булави XI–XIII ст. з території Хмельниччини / С.В. Терський, В. Захар'єв // Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів Четвертої Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 165–170.
28. *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича: монографія / М. Фіголь. – К., 1997.
29. *Чукова Т.А.* Иконография Христа, Божьей Матери и святых на древнерусских металлических актовых печатях X–XV вв. / Т.А. Чукова // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 28–77.
30. *Шеломенцев-Терський С.В.* Військова інфраструктура Волинського князівства в XI–XIV ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2011. – 36 с.
31. *Gumowski M.* Pieczęcie Książąt Litewskich / M. Gumowski // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1930. – Roczn. VII. – Zesz. 3–4. – S. 685–725.
32. *Dzieńkowski T.* An encolpion from Czulczyce in south-eastern Poland / T. Dzieńkowski, M. Wołoszyn // Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical evidence / U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas. – Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2012. – Vol. II. – P. 391–402.
33. *Liwoch Radosław.* On the new border of Christian civilisations. Archaeological material from the early Rus' Plisnesk / R. Liwoch // Rome, Constantinople... – Vol. II. – P. 611–619.
34. *Terśkyj S.* Kiścienie X–XIV ст. на землі халицько-волинській / S. Terśkyj, W. Sawyćkyj // Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2013: streszczenia referatów XXX konferencji sprawozdawczej. – Lublin: UMCS, 2014. – S. 40–41.
35. *Żółkowska Joanna.* Disc pendants with St. George's image from the early mediaeval period in Poland / J. Żółkowska // Rome, Constantinople... – Vol. II. – P. 193–202.

Надійшла до редакції 28.02.2016 р.

Рецензент: *Л.В. Войтович*, доктор історичних наук, професор, професор кафедри середніх віків, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів.

Терский С.В.

КУЛЬТ СВЯТЫХ ВОИНОВ И ВОЕННЫЕ НАГРАДЫ В ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОМ ВОЙСКЕ

Статья посвящена анализу археологических находок, отражающих процесс становления культа святых воинов и военных отличий в галицко-волынской армии. Выяснено распространение миниатюрных топориков-подвесок, Борисоглебских энколпионов, парадных кистеней и булав. Обосновывается вывод об их использовании как военных отличий в течение XI–XIII вв.

Ключевые слова: раннее средневековье, археологические находки, военные награды, энколпионы, кистени, булавы.

Tersky S.

THE CULT OF HOLY WARRIOR AND MILITARY HONOURS IN THE GALICIAN-VOLYN TROOPS

This article analyzes archaeological finds, reflecting the process of becoming cult of holy warriors and military honors in the Galicia-Volyn army. It is found spread of miniature-pendants, sokyrok, Boris' and Hlib's Encolpyon, ceremonial maces and kisten. Grounded conclusion about their use as military insignia during XI–XIII centuries.

Key words: early medieval, archaeological finds, military insignia, encolpyons, kisten, maces.